

letében indult, s szerepelt pártja budapesti (2.) és országos (5.) listáján is. Mandátumát a választások második fordulójában, Schamschula Györgyöt (MDF) és Tardos Mártont (SZDSZ) megelőzve, 35,56 százalékkal szerezte. Az Országgyűlés kulturális és sajtó állandó bizottságának az elnöke, az MSZP-frakcióban a kulturális munkacsoport tagja.

Országgyűlési képviselőként 22 javaslattal élt, közte 1996-ban többet magával „Képviselői önálló indítvány” tesz „Nagy Imre mártírhaltalt halt magyar miniszterelnök emlékének törvénybe iktatásáról” címmel.

Nem mellesleg a FEEFI Művelődéstudományi Tanszékének kutató professzora.

Interjú a 80 éves Vitányi Ivánnal

Közelgő nyolcvanadik születésnapja alkalmából interjút kért a Tudásmenedzsment szerkesztősége Vitányi Ivántól.

– *Mi változott „A magyar társadalom kulturális állapotá”-ban az 1996-os országos vizsgálat óta?*

– A helyzet gyakorlatilag változatlan. Ezt azért mondhatjuk, mert azóta elkészült egy másik felmérés is, a hivatalos zárójelentése rövidesen megjelenik az Akadémia Kiadónál, csak az Utószót kell még végleges formába önteni. A változás csak annyi, hogy 1996-ban még kevés volt a multiplex, nem volt ennyire elterjedt a számítógép és az internetezés, ezek pedig ma az ifjúság egy részének életévé váltak.

Azt tapasztaltuk, hogy a helyzet nem sokat változott, tehát ugyanaz, mint volt 1996-ban. Az új Nemzeti Színház, a most átadott hangversenyterem és múzeummal együtt sem változott lényegesen az intézmények száma, és ugyanannyi a látogatóké is.

Nem tapasztaltunk lényegi változást a lakosság rétegezettségében sem. A lakosságnak csak kis része, 15-20%-a részesedik a kultúra magasabb formáiból, ötven százaléka gyakorlatilag ki van rekesztődve a kultúrából – egyáltalán nem olvas például. A közbenső 30 százaléknál viszont fokozottabb aktivitás tapasztalható a nem feltétlenül silány – nevezzük kommersz – kulturális termékek iránt. A kultúra alapvető frontvonalai már 1995-ben megmerevedtek, azóta legfeljebb kontrasztosabbá váltak. Most többen végeznek középiskolát, de a középiskolák színvonala nem ugyanaz.

A változásoknak egyaránt van pozitív és negatív következménye: az Internetet is lehet használni a magasabb kultúra megközelítésére és lehet a társadalom számára haszontalan, esetenként káros megnyilvánulása is. Szintén változás, de a lényegét nem érinti, hogy azóta a kereskedelmi tv-k összes nézőszáma jóval meghaladja a közszolgálatiét: annak a bizonyos ötven százalék java részének ez az egyedüli kapcsolódási pontja a társadalomhoz. Egyébként világhíresség, hogy az emberek megnőtt szabadidejét az arányaiban megnőtt idejű televíziózás tölti ki, érdekes módon csak a skandináv országok jelentenek kivételt, s annak sem tudjuk az okát. Falusi Bélának a KSH megbízásából készült kutatása azt mutatja, hogy a tv-nézést illetően a magyarok élen járnak. S ha azt vesszük, hogy a tv-műsorok csaknem teljes tartalma nem tartozik a magas kultúra körébe, s inkább csak azzal lehet jellemezni, hogy egy nap hány gyilkosságot mutatnak be – híradóban és filmben egyaránt – akkor leszűrhetjük, hogy ez nemcsak a gyerekek fejlődésére van hatással.

– Azt szokták ezzel szembe állítani, hogy az egy népmesére jutó gyilkosságok, erőszakmennyiségek sem jelentéktelenek...

– Igen ám, de azok egyrészt verbális-fogalmi jellegűek a mozgókép konkrétumával szemben, a másik pedig, hogy nép „nem ült” a népmese előtt, nem hallgatott meg ötöt egyfolytában, hanem örült a gyerek, ha egy héten egy mesével találkozott. Ma viszont a televíziók végtelenül nagy arányban ontják a képeket, ez nem csupán a kultúrában, de a társadalom pszichéjében is megmutatkozik.

George Gerbner, azaz Gerbner Gyuri, ki osztálytársam volt Kiskunhalason, kultivációs elméletében¹ pontosan leírja, hogyha a néző mindig bűnözőket, gyilkosságokat lát, akkor ennek nem az a hatása, hogy maga is gyilkossá válik, hanem az, hogy olyan irreális világban találja magát, amitől félni kell, következésképpen olyan omnipotens hatalmat kíván maga és a társadalom fölé, ami meg tudja védeni. Gerbner ezt még Reagan ellen írta, mert ő arra játszott, hogy megfeleljen az erős vezető, a „megvédő állam” illetően ideáljának. Az öreg – és különösen a fiatal – Bush aztán ezt folytatta és „tökéletesítette”.

Hogy volt és hogy van ez nálunk? A magyar televíziózás szép időszaka volt a 60-as, 70-es évek, amikor Szinetár Miklós és Sándor György vezetésével a magyar televízió világviszonylatban is a legjobb volt a magas, az értékes kultúra közvetítésében. És mentes volt a félelmet szuggeráló harci-gyilkos filmtől. Még korábban, a társadalom és a dolgok egy másik rendszerében a 3 millió koldusnak felülről, az állami és a gazdasági hatalom részéről nem jutott semmilyen kultúra, és természetesen televízió sem volt. A 70-es években azt lehetett remélni, hogy a tv által mind szélesebb rétegek jutnak igazi kultúrához is, mára ez a remény nagyon megcsökkent, vagy a messzi jövőbe helyeződött. Nagyon kell tudni válogatni annak, aki a tömegkommunikációban értékes kultúrát keres.

A nagy különbség az euro-atlanti országok és Magyarország között nem az, hogy ott többen részesülnek a magaskultúrából – az arány ott is hasonló –, hanem az, hogy ott a szerves társadalomfejlődés 200 éve alatt kifejlődtek az erős középrétegek, akik mégiscsak rendelkeznek egy legalább középszintű, rekreatív kultúrával. Nálunk nem ilyen széles a középréteg. Ugyanakkor a globalizációnak olyan hatása is van – tőlünk nyugatra –, hogy ugyan a jóléti államokban jelentősen nőtt az életszínvonal az utolsó 30 évben, de ez együtt járt az individualizálódással. Az ötvenes-hatvanas évekig erős közösségi élet volt, templomok, könyvtárak, klubok köré szerveződve. Ma már kevesebben járnak templomba, civil közösségekbe vagy éppen pártok rendezvényeire. Robert Putnan „Egyedül kuglizni” című könyvében írja le ezt a jelenséget.² A kuglizás, ugye, igazán közösségi sport, vagy szórakozás volt.. Ma is sokan járnak kuglizni, de sokan egyedül – és ez maga a borzalom. És folytassuk a magányosodás jeleit. Ma kevesebb családi rendezvényt tartanak. Ma már az apának, az anyának külön televíziója van, és külön a gyerekeknek, mindenki más műsort néz, nincs is mit megbeszélniük közösen. Ulrich Beck A kockázat-társadalom³ című könyvében írja: „az ember jobban él, de egyedül van”.

S ennek jelei már nálunk is megmutatkoznak. Nálunk is van a lakoságnak egy jó tíz százaléka, akiket kutatásunkban „kocsmázóknak” hívunk. Sajnos ez azt is

¹ Gerbner, George: A média rejtett üzenete: Válogatott tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest, 2002: Röviden lásd pl.: <http://www.ektf.hu/tanszek/kommunikacio/kommelm-jav-7.doc>

² Robert Putnam: Bowling alone. Touchstone, New York, 2001

³ Ulrich Beck: A kockázat-társadalom : Út egy másik modernitásba, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság-Századvég, 2003

jelzi, hogy az alkoholizálók tekintetében a világ „élvonalához” tartozunk, azzal a némi pozitívummal, hogy a kocsmáért valamiféle közösségi hely is: lehet beszélgetni, politizálni, de már korántsem olyan jelentőséggel, mint amikor a kocsmá különterme helyet adott a munkások szervezkedésének, vagy amikor a kocsmáudvaron ott volt a kuglipálya is. Nálunk is egyre többen ülnek otthon, s nézik a tv-t, esetleg olvasnak valamit. Akinek csak ez jut, az továbbra is pária.

Nálunk is ki van mondva, hogy a társadalom tudásalapú, hogy a kulturális tőke nem kevésbé fontos mint a gazdasági. Ám ha tömegek csak a kulturális tőke morzsáihoz jutnak hozzá, akkor – Ágh Attila szóhasználatával – deficites kultúra jellemzi őket.

– *Hogyan hat a politikai elit kultúrája a tömegekre? Az a politikai kultúra, amelyet az éles szembenállás, a másik mindenáron való lejáratása jellemez, s bizonyos fokú kiváltságosságra törekvés...*

– Úgy gondolom, ez irrelválans. Egy harmonikus demokráciában a politikai elit példájával is hathat a többiek kultúrafogyasztási szokásaira. A miénk viszont deficites demokrácia. A 20. században több olyan időszakot is megértünk, amikor gyökeres fordulat állt be a társadalom életében – ez történt 1945-ben és 90-ben is. A politika ilyenkor – természetes szerepén túl is – eluralkodik, mert a változásokat ő vezényelte le. Emberek millióit mozdították ki korábbi helyzetükből, ezzel együtt kulturális közegükből. Amit természetesen nagyon nehezen élnek meg. Kiveszhetnek az életükből azok az értékek is, amiket már elsajátítottak, megnyertek maguknak. A változást szinte teljes mértékben a politikának tulajdonítják, s ezzel is magyarázni lehet a politikától való tartózkodást, a politikusok negatív megítélését.

Bill Lomax könyvében⁴ erről is szól: 90 után az is felbomlott a korábban már kibontakozni látszó civil társadalom. A rendszerváltás idején és utána csak a politikai szerveződések lettek hangsúlyosak. Azok a cigányok, akik a 70-80-as években már kezdtek beilleszkedni munkájukkal a társadalomba, most tömegesen veszítették el munkahelyüket; s másoknak is, nagyon sok embernek kétségessé, bizonytalanává vált a sorsa. Ebben az állapotban nem csoda, ha este nem azzal kezd az ember, hogy óh, asszony – vagy óh, férjem – ma Sosztakovicsot hallgassunk vagy Beethovent avagy Kurtág Györgyöt – egy bizonytalan idegállapotban mindegyiket nehezebb elviselni. Egyszer arról kérdeztem Jancsó Miklóst, esténként milyen művészfilmet néz. Egy fenét, mondta, westernt meg kalandfilmet még ő is. Nem a politikus tehet erről, hanem a politika vezérelte és következményezte állapot. Azóta már nem annyira a politika vezényli a társadalom életét, de még mindig úgy tűnik. A helyzet ebből a szempontból javulhat, ha a politika ténylegesen oda szorul, ahova való, deák-i szóhasználatával a lehetőségek („kontingenciák”) keresésének területére, s ekkor a kultúra szerepe ismét felértékelődhet.

A kultúrára – ami ma látszólag felesleges – pedig azért is szükség van, hogy nagyobb esélyünk legyen a jobb döntésre. Bármely kérdésnél ugyanis az analógiák tömegéből kell (kellene) választanunk, ehhez azonban egy csomó olyan tudásra van szükségünk, amit a kultúra adhat csak meg. Sok kulturális ismeret kell a jó döntéshez, következésképpen csak rosszul dönthet az, akinek nincs belőle elég.

⁴ Lomax, Bill: A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológia elmélet. Budapest, Napvilág, 1998. Idevágó tanulmányának eredeti címe: A civil társadalom hirtelen halála Magyarországon.

Az ilyenfajta kulturális ismeretek szükségességét jól példázza Neumann János esete, kint Amerikában, a háború után. Akkor állították össze az első elektromos számítógépet, ami azonban állandóan meghibásodott. Neumann Jánoshoz fordultak, ő megvizsgálta és azt mondta, azért van így, mert hiányoznak belőle a felesleges elemek. Ha az elvont racionalitás jegyében csak egyetlen vonal, szál, csatorna vezet a 2×2-ből a 4-hez, akkor, ha abban a vonalban hiba keletkezik, leáll az egész. Ha viszont több, azaz látszólag felesleges csatorna működik, akkor megtalálható a hiba. Ő mint magyar ember pontosan tudta, mi az, hogy egy rendszerben feleslegessé nyilvánítanak valakit. Pontosán tudta a felesleges ember fontosságát.

– *Az Ön szerteágazó munkásságának napjainkban másik fontos területe a szociáldemokrácia fogalmának mai tartalommal való megtöltése. A hatvanas években tanultuk, hogy a szociáldemokraták a munkásosztály árulói, lepaktáltak a tőkével stb. A rendszerváltással pedig „eltemettük” Marxot is. Közben azt láttuk, hogy Nyugat-Európa egy sor országában, Svédországban, Franciaországban, az akkor még Nyugat-Németországban éppen szociáldemokrata kormányok időszakában alakult ki a jóléti állam. S amikor élesen szemben áll egymással a két nagyhatalom, a Szovjetunió és az USA, a Varsói Szerződés és a NATO, akkor egy szociáldemokrata politikus, Willy Brandt figyelmeztetett először a kelet-nyugati ellentétnél drámaibb észak-délire: a fejlett országok és a harmadik világ közötti mélyülő szakadéokra. De mi ma a szociáldemokrácia?*

– A múlt század egyik nagy tanulsága, hogy erőszakkal nem lehet az embereket boldoggá tenni; a magát kommunistának nevezett rendszerek csődöt jelentettek.

De kezdjük azzal, hogy az értékek két nagy csoportja él a társadalmakban. Az egyik a jólétet és biztonságot hozó REND köre szerveződik, s igényli azt az erőt, ami a rendet garantálja. „Isten, haza, család”, vagy „Bort, búzát, békességet” tartalmú szlogenek jellemzik ezt, s többnyire megalkuvást is jelent a társadalom hierarchikus berendezkedésével: fogadjuk el azt, hogy nem vagyunk egyenlők. A magyar történelem beleverte ezt az emberekbe: a kastélyokat nem kellett őriznie kopasz, kigyúrt embereknek, mert a parasztnak eszébe sem jutott, hogy oda bemenjen, ha találkozott az urasággal, akkor levetette a kalapját.

Ezzel szemben áll a „Szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszavával jellemezhető másik eszmerendszer. Az első hívei azt mondják: a rend szabja meg a szabadságot, a második pedig azt, amit József Attila is mond: „Jöjj el szabadság, te szülj nekem rendet!” Valójában a társadalomban nem pártok állnak szemben egymással, hanem e két gondolkodás, ami pártok alakjában is testet ölt.

Arról például, hogy hogyan történjen meg a fiatalok szexuális felvilágosítása – egy kitűnő szociológus szerint – Amerikában kétféle álláspont létezik. Az első azt mondja: nekem ne beszéljen az a tanár az én lányomnak, majd én felvilágosítom őt a kellő időben, a magam módján. A másik pedig azt, hogy azért fizetem a tanárt az adómból, mert én nem tudnám olyan jól elmondani a szexualitás természettudományos oldalát, az etikai magyarázat viszont az én feladatom. Nálunk is hasonló a helyzet olyan szélsőséggel terhelt, miszerint nehogy öreg szakálás bácsik „világossítsák fel” a fiamat...

Mi magyarok túlélésre orientált társadalom voltunk, amely hosszú ideig tűrt, elfogadva, hogy nem vagyunk egyenlők, és aztán hirtelen odacsapott egy-egy forradalommal az elszenvedett sérelmekért. S ezektől a forradalmaktól csodát vártunk. 90-ben is ilyen csodaváró hangulat volt, legalábbis sokakkal sikerült elhiteni a

„szocialista munkáért kapitalista bért” csodáját, azt, hogy egyik évről a másikra nálunk is létrejön a jóléti társadalom. Ugyanez a csodavárás jellemezte a 45 utáni pár évet is, s ennek jegyében a szociáldemokrata párt felolvadt, beleolvadt a MDP-be. A különbséget jól szemlélteti, hogy az osztrákok alig éltek jobban még a hatvanas évek elején is, mint mi, ma pedig hatalmas a különbség, nem kis mértékben Bruno Kreisky szocdem időszakának köszönhetően. 1945 azonban jelentős változást hozott a magyar közgondolkodásban, mert bár nem sikerült megvalósítani a szocializmust, de emberek milliói tanulták meg: hogy azért mert te gazdagabb vagy, jobban élsz, magasabb az iskola végzettséged, attól még nem vagy külön ember nálam. Egy alapvető kód kulturális értékévé vált sokak számára, mégpedig az, hogy az ember nem embernek farkasa, de társa.

Kétségtől van árnyoldala, a jó értelemben vett tekintélytiszteltet hiánya sokaknál. A teljesítmény tiszteltetéséhez jobban átélte, hosszabb ideig tartó nyugalmas idők szükségesek, annak a bizonyos gyepnek az évszázadokig tartó nyírása. A filmrendező Szabó Istvánnal számoltuk egyszer, hányszor váltottunk és hányszor kíséreltünk meg rendszert váltani a mi életünkben: 44 márciusa, 44 októbere. 1945, 1948, majd 56 október 23-a és 56 november 4-e. S így jutottunk el 1990-ig sokmilliónyian. Ez különböztet meg bennünket az angoloktól, mert ők nulla ilyen változást éltek meg. Náluk két és fél párt van kétszáz éve, angolként tudnám, hogy melyik pártra szavazott a szépapám, a nagyapám és apám, mert él a tradíció, az állandóság biztonsága. Ezért ők egészen másként viszonyulnak politikushoz és politikához, mint mi.

Hogy Nyugat-Európában megvalósulhatott a jóléti állam, az a szociáldemokrata gondolkodásnak és az ezt megjelenítő kormányoknak is köszönhető. Az is igaz, hogy most úgy tűnik, a szociáldemokrácia ott is gondokkal küzd, miképpen a jóléti állam is. Ha igaz is ez, csak azért kerülhetett válságba a jóléti állam, mert megvalósult. Sokan, e jóléti állam élvezői ma már azt mondják, miért fizessenek annyi adót ennek fenntartására. Mert bár hatékonyabb lett a munka, de az átlagéletkor megnövekedésével több lett az eltartott is. A több öregembernek pedig több kórház is kell. Régebben, amikor szófogadóan meghaltak az emberek, mielőtt nyugdíjba mehettek volna, ez nem volt akkora gond.

A világ is sokat változott száz év alatt: az egyik oldalon nagy gazdagság, a másikon nagy hiány, de ez nem két egyenlő oldal: a Föld lakosságának 20 százaléka élvezi a megtermelt javak 80 százalékát. A globalizált világban új kérdéseknek és új válaszoknak kell születnie a világról magáról, s ebben van nagy szerepe a szociáldemokráciának azzal a gondolkodásával, hogy nem az elosztás, hanem az esély egyenlőségével mozdulhat ki a világ a mai kényes egyensúlyú állapotából. A szociáldemokrácia feladata ma az, hogy megértesse a tőkével, hogy vagy egyfajta PPP-szerződést kössön az állammal (Public Privat Partnership – Köz- és Magánszféra Partnerség), vagy fizessen több adót a valódi esélyegyenlőség megteremtésére, s nemcsak a saját országában, hanem a harmadik világ embereinek is.

De hát ezzel szemben áll egy hatalmas erő, amely azon alapszik, hogy egy jól el látott felső réteg kordában tudja tartani a többiekét, akik kapnak majd enni-inni, s akiknek ott a tv. De hát még ez is csak a világ kisebb részében valós lehetőség: messze Afrikában, Indiában, Dél-Amerikában százmilliók éheznek még, s nem biztos, hogy megvárják, míg legalább egyszer egy nap ehetnek valamit. S ez a kettőség jellemzi Magyarországot is: az előző kormányzat a felső középosztályt kívánta hatalomhoz juttatni a többség kordában tartásához, a jelenlegi az esélyegyenlőség megte-

remtését tűzte ki célul. Kétségkívül látványosabb keveseknek adni sokat, mint sokak számára esélyt teremteni a javakból való nagyobb részesedésre

A szociáldemokráciának ma a „Függetlenségi Nyilatkozat” (Independence Declaration) után meg kell hirdetni az „Összetartozás (Interdependence) Nyilatkozatát” a világról való közös gondolkodást, az egymásnak való elkötelezettség szellemét. Mert bár Marx következtetéseiben tévedett, helyzetelemzése ma is él, ezért is kezelik Nyugaton klasszikusként. Leírta a mára hatalmassá vált tőkekonzentrációt, s magát a globalizációt. Amit a kapitalizmusról, a tőke természetétől leírt, az ma is helytálló. Sokan – megint csak csodaváró módon – új Marx megszületésére várnak. Erre azt mondom: a 19. század elején az egész világon százan sem voltak társadalomtudósok – ma csak az USA-ban harmincezren vannak.

Nem vagyok jós, nem tudom, hogy a 21 században is szociáldemokráciának hívják e majd azt a mozgalmat, ami a világot szabadabbnak szeretné, az embereknek egyenlőbb esélyt teremt, a testvériséget, s a szolidaritást hirdeti zászlaján, de azt igen, hogy ezt nem egy embernek kell megfogalmaznia, nem is társadalomtudósok ezreinek csak, hanem mindazoknak, akik számára a szabadság–egyenlőség–testvériség többet jelent, mint az alávetettség, a kiszolgáltatottság.

S ők vannak többen.

Bodó László

